

УДК 342.7

Людмила Дешко,

канд. юрид. наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародного публічного права
Київського національного торговельно-економічного університету

ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ ЗА ЗАХИСТОМ СВОЇХ ПРАВ ДО МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ УСТАНОВ ЧИ ОРГАНІЗАЦІЙ У КОНТЕКСТІ ГЕНЕЗИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Стаття присвячена аналізу становлення та розвитку конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у контексті генезису національної системи конституційного права. Автор акцентує увагу на тезі, що становлення та розвиток цього конституційного права не можна ототожнювати з генезисом системи чи форм і джерел конституційного права, які лише надають його генезису певної упорядкованості та завершеного вигляду. Виявлено основні періоди становлення та розвитку зазначеного конституційного права.

Ключові слова: конституційне право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, інститут міжнародно-правового захисту прав людини, інститут конституційно-правового статусу людини і громадянина.

Постановка проблеми. Формування демократичної конституційної держави, основним призначенням якої є утвердження і захист прав людини й основоположних свобод, є важливим напрямом розвитку вітчизняного суспільства [1, с. 3]. Сьогодні важливим практичним завданням залишається подальше реформування конституційного законодавства у напрямі приведення його у відповідність до європейських норм. Важливим науковим завданням є доктринальне забезпечення цього процесу [2, с. 12].

Дослідження генези конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій неможливе без виявлення основних періодів його генези й зумовлює необхідність звернення до його історичних витоків [3, с. 332-333; 4]. При цьому становлення та розвиток конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій не можна ототожнювати з генезисом системи чи форм і джерел конституційного права, які лише надають генезису інституту прав людини певної упорядкованості та завершеного вигляду.

До того ж, як слушно наголошує О. Носенко, «...генезис інститутів конституційного права в Україні та зарубіжних країнах був певною мірою синхронізованим лише щодо основних інститутів, тоді як кожна окремо взята система національного конституційного права різних країн світу мала свої особливості формування таких її складових елементів, як інститути конституційного права» [5, с. 38].

Стан дослідження. Концептуальні положення щодо конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій містяться у працях М. Алмаші, М. Баймуратова, О. Батанова, Д. Белова, Ю. Бисаги, Л. Бориславського, В. Волкова, М. Козюбри, О. Копиленко, А. Крусян, П. Любченко, Н. Мішиної, Ю. Оборотова, М. Орзіха, О. Скрипнюка, І. Сліденко, О. Фрицького, Ю. Фрицького, Ю. Шемшученка та ін. Проте окремі комплексні роботи щодо зазначеного конституційного права в контексті генезису національної системи конституційного права відсутні.

Мета статті – виявити основні періоди становлення та розвитку конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у контексті генезису національної системи конституційного права.

Виклад основного матеріалу. Ідеї захисту прав людини і громадянина міжнародними судовими установами та відповідними органами міжнародних організацій передувала ідея прав людини, яка своїм корінням сягає стародавнього світу. Падіння Римської імперії в 476 р. поклало початок історії середніх віків. Ідеї свободи та рівності людини періоду античності були сприйняті та набули подальшого розвитку за двома основними напрямками – світським і релігійним (християнським) – у творчості релігійних авторів, ідеологів ересей середньовіччя та праць юристів цієї доби. Ідея ж справедливості набуває своєї об'єктивізації в міжнародних договорах Київської Русі. Так, у договорі між Візантією та Руссю 912 р. йшлося: «Злочин нехай настільки певно буде доведений доказами, щоб судді мали віру до цих доказів» [6]. Отже, в цьому договорі було закріплено право людини, звинуваченої у злочині, на справедливий розгляд її справи судом. В. Гончаренко слушно наголошує, що це правило виникло в Київській Русі задовго до Великої хартії вольностей 1215 р. [7, с. 368-369].

Античні ідеї природно-правової рівності і свободи всіх людей були розвинені в християнстві. Загальна рівність людей як «дітей Божих» об'єднується в християнстві із загальною свободою. Велике значення у зміцненні ідеї свободи мало впровадження православ'я у 988 році в Київській Русі. «Воно прийшло на зміну ідеологічним формам первісного суспільства, відображаючи потребу суспільства в новому типі світогляду. Прогресивність цього акту полягала і в тому, що він тісніше залучив давньоруську державу до політичного і культурного життя європейських народів, сприяв розвиткові писемності й освіти», – слушно зазначає С. Мороз [8, с. 14].

Завдяки прийняттю християнства, наголошує вчений, центром політико-правових ідей стала проблема нового усвідомлення, що таке свобода та її структурні елементи. За їх обґрунтування взявся пресвітер княжої церкви у Берестові – Іларіон, виклавши в праці «Слово про закон і благодать» [9, с. 140] два принципи побудови суспільства. На першому – «закон» – ґрунтується підпорядкування народів один одному, на другому – «благодать» – їх повна рівність [10, с. 35].

За допомогою Закону і благодаті мислитель проникає в глибинну сутність суспільного прогресу. Благодать у нього – це Христос і його вчення як абсолютний ідеал. Закон (як провідник чужої волі – Бога, або правителя) – зовнішнє встановлення, розпорядження, що регулює насильницькими заходами вчинки людей на тому ступені їх розвитку, коли вони ще не досягнули істини: «Бо закон предтечою був і слугою благодаті і істини» [11, с. 9]. Якщо епоха Старого Завіту, що ґрунтується на законі, будувала відносини між народами за принципом рабства, то епоха Нового Завіту дає свободу, істину і благодать. Він не протиставляв ці принципи один одному, а вважав, що дотримання закону є шляхом до благодаті, до досягнення свободи [12, с. 36-50] як вершини людської вдосколеності. Іларіон не відділяв свободу особи від свободи народу, держави. Він схвалював союз незалежних держав, вбачаючи в свободі і рівності кожної з них найвищу істину; свобода людини як божої істоти уявлялася важливою, але похідною від свободи держави, яка можлива за наявності її єдності й міцності [8, с. 54-55].

Дещо інший підхід, який є певним перегуком тисячоліть – Х і ХХ ст., до розуміння проблеми свободи у Феодосія Печерського. По-перше, він акцентує увагу на свободі людей, а не держави. По-друге, пов'язує її з природою людини, її розумом та автономією волі. Ці ідеї у ХХ ст. в концентрованому і модернізованому вигляді здобувають закріплення у ст. 18 Декларації прав людини: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті» [8, с. 55].

З XI ст. Кормчі книги регламентували функціонування усіх інститутів Церкви, включаючи церковний суд, життя суспільства у сферах церковної юрисдикції, взаємини церковної та державної адміністрації, правові статуси кліриків та мирян [13, с. 3-4]. Суттєве значення в розвитку християнських концепцій прав людини мало вчення Фоми Аквінського (1225-1274 рр.) про природний закон.

Деякі вчені відносять до першого покоління прав людини і Велику Хартію Вольностей (1215), і Литовський Статут 1529 р. [14] – пам'ятку права литовського, білоруського й українського народів. Низка норм права, викладених у Литовському Статуті 1529 р., стала результатом подальшого розвитку норм «Руської правди» Київської Русі. Відповідно до норм Литовського Статуту «шляхта й усе поспільство та їх піддані, корінні жителі земель нашого Великого князівства Литовського, якого б стану і походження вони не були» повинні судитися за нормами, ви-

кладеними у Статуті. Серед таких офіційно проголошених ідей слід назвати: принцип недопустимості арешту без законних підстав і покарання без суду; право на розгляд справи неупередженим судом; право на допомогу в тому числі й для осіб, не здатних її оплатити; заборона карати за чужу провину родичів або слуг правопорушника [15, с. 18].

У кінці XVI – на початку XVII ст. відбулось становлення сильних централізованих держав та усвідомлення мислителями держави як феномену, який відокремився від суспільства, та який має свою сферу діяльності, зазначає Ю. Самович [16, с. 33-34]. У передмові до Литовського статуту 1588 р. також були висловлені гуманістичні ідеї свободи підканцлером Сапегою, який керував підготовкою законопроекту. Для вирішення питання про співвідношення влади і права на користь останнього він звернувся до авторитету грецького філософа Аристотеля, засудив можновладців, які на власний розсуд владу над людьми здійснюють, проголосив право вищим за володарів. Загальновизнаєно: це були перші спроби офіційно провести ідейну лінію зв'язку свободи і права, утвердити свободу людини у формі права, проголосивши його верховенство.

XVII століття в Європі ознаменувалося поверненням до ідеї природного права. При цьому ідею природного права, яке в Античності тлумачилося як втілення загальної ідеї універсальної справедливості, було трансформовано в цілісну доктрину. У ній знайшли відображення ідеї визначення прав і свобод людини і громадянина, характеристика їх місця в правовій системі, класифікації прав людини, співвідношення природного і позитивного, необхідності панування права у відносинах між індивідом та державою тощо. Справедливість же обґрунтовувалась через звернення мислителів цієї доби до природи людини та необхідних прав, які випливають із людської природи і становлять так зване «*jus naturale*». Паралельно з розвитком і становленням доктрини природного права було чи не вперше зроблено спробу серед загальної сукупності прав людини виділити своєрідне ядро – невід'ємні права людини, які згодом набули також статусу «невідчужуваних прав» і утворили основу для системного поєднання прав і свобод людини і громадянина. За своєю значущістю згадані зміни мали чи не вирішальний вплив на весь подальший процес розвитку і вдосконалення системи прав людини [17, с. 32-33].

Історичний процес розвитку розуміння та регулювання інституту прав людини в політико-правовій думці України проходив у тому ж напрямі, що й розвиток євро-

пейської політико-правової думки в цілому [8, с. 4]. 1710 року приймається Конституція Пилипа Орлика [18], яка в національній конституційно-правовій доктрині є першим джерелом конституційного права України. Не вступаючи в полеміку з вітчизняними вченими щодо питання про те, набув чи ні цей документ чинності [19, с. 19], наголосимо, що ми поділяємо думку О. Носенко про те, що Конституція Пилипа Орлика 1710 р. дає певні уявлення про утвердження перших інститутів конституційного права. Цей документ вперше закріпив інститут прав і свобод (вольностей) усіх вільних людей. Крім того, в Конституції Пилипа Орлика було закріплено право привілейованого прошарку тогочасного українського суспільства «...скаржитися про те до найяснішого маєстату Його Королівської Величності Шведської як оборонця і протектора нашого, щоб Його Величність не дозволяв нікому не тільки прав і вольностей, а й кордонів військових порушувати і привласнювати» (ст. 2).

Отже, Конституція Пилипа Орлика вперше закріпила, по-перше, право на звернення за захистом прав і вольностей до іншої держави в особі монарха, по-друге, закріплювала обов'язок іншої держави забезпечувати захист прав і вольностей.

Обов'язок Гетьмана поновлювати порушені права міститься у ст. 6 Конституції: «Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна Старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така необхідність, й публічно на раді висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей без осудження та найменшої образи високої регіментарської честі. На ті докори Ясновельможний гетьман не має ображатися та мститися, а, навпаки, намагатися виправити недоладності.» Стаття 7 Конституції Пилипа Орлика закріплює право привілейованого прошарку тогочасного українського суспільства на судовий розгляд його справи та обов'язок «прийняти вирок».

Федеральний суддя Сполучених Штатів Америки Богдан Футей зазначає: «Конституція гетьмана Пилипа Орлика з 1710 року майже за вісімдесят років перед американською Конституцією взяла до уваги такі демократичні засади, як розподіл влад, обмеження влади уряду, приватну власність та незалежний судовий трибунал (навіть до тої міри, що козацтво могло судити гетьмана)... сьогодні можна говорити, звичайно умовно, що батько американської Конституції

Джеймс Мересон перебрав для американської Конституції основні демократичні засади Конституції Пилипа Орлика» [20].

Вчені-конституціоналісти єдині у думці: Конституція Пилипа Орлика 1710 р. значною мірою випередила свій час, але так і не змогла стимулювати розвиток конституційно-правових відносин у тогочасній Україні, адже ті групи суспільних відносин, які інституціоналізував цей документ, були слабо розвинені. Ідеї, закладені в Литовських статутах та підґрунтя яких склали ідеї грецького філософа Аристотеля, отримали свій розвиток в іншій правовій пам'ятці «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) [21].

17 жовтня 1905 р. імператор Микола II видає Маніфест, який проголосив фундаментальні основи громадянської свободи. У поєднанні з Основними Законами від 23 квітня 1906 р. та низкою наступних конституційних актів Маніфест сприяв розвитку інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина на українських землях, що входили до складу Російської імперії.

Таким чином, лише на початку XX ст. відбулось утвердження інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина у Наддніпрянській Україні.

Період становлення зазначеного вище інституту конституційного права України на поч. XX ст. перервала Перша Світова війна (1914-1918 рр.), соціалістичні революції, національно-визвольна боротьба за незалежність та розпад імперій. «Ці події розвивалися в контексті світової кризи ідей конституціоналізму буржуазної епохи та зародження двох магістральних напрямів розвитку державного і суспільного ладу країн світу – капіталістичного та соціалістичного. ...Україні, що призвело до заснування 3 березня 1917 р. Центральної Ради України, яка у найкоротший час закріпила в Універсалах, законах і Конституції УНР 1918 р. основні інститути новонародженого конституційного права незалежної України», – підкреслює О. Носенко [5, с. 46].

Після падіння Директорії УНР та встановлення в Україні радянської влади в конституційному праві України розпочинається новий, радянський, період становлення та розвитку інститутів радянського конституційного (державного) права (1919-1991 рр.), що ознаменувався затвердженням Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 р. та прийняттям у кінцевій редакції ВУЦВК 14 березня 1919 р. Конституції УРСР. Перші конституційні акти радянської України закріплювали не тільки нові, а й такі, що суперечать принципам демократії та конституціоналізму, інститути радянського державного права [5, с. 54-55].

З метою розвитку співробітництва, досягнення миру і безпеки між народами створюється перша в історії міжнародна міждержавна організація – Ліга Націй. Під егідою цієї організації починає формуватися система захисту меншин (1919-1939 рр.), найважливіша мета якої полягала в забезпеченні допомоги та захисту їхніх прав на міжнародному рівні. Держави, по-перше, визнавали міжнародно-правові зобов'язання щодо відповідних національних та етнічних утворень. По-друге, встановлювалась система контролю за дотриманням міжнародно-правових зобов'язань держав, який здійснювався спеціальним міжнародним органом. По-третє, приватні особи, які належали до національних або релігійних меншин, отримали право звертатися зі скаргами до Ради Ліги Націй. По-четверте, в Постійній Палаті Міжнародного Правосуддя вводилась процедура розгляду скарг на порушників національних прав тощо.

Рух за вирішення питань, пов'язаних із правами людини, на міжнародному рівні широко розгорнувся під час і після Другої світової війни [3]. Руйнування колишнього СРСР та проголошення незалежності України ознаменували початок історії становлення та розвитку інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина у незалежній Україні (1991-1996 рр.) з наступною його об'єктивізацією у Конституції України [4]. Із прийняттям чинної Конституції України український конституціоналізм істотно збагатився якісно новою системою прав і свобод людини і громадянина та їх гарантій, підкреслює Д. Белов [22, с. 3]. Разом із тим вже у 2000 р. виникла потреба вдосконалення системи інститутів національного конституційного права [3; 4].

Висновки

Виявлено основні періоди становлення та розвитку конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у контексті генезису національної системи конституційного права:

1710 – 1918 рр. – об'єктивізація в Конституції Пилипа Орлика 1710 р. та запозичення в національне конституційне право права привілейованого прошарку тогочасного українського суспільства на захист прав людини іншою державою або/та державами, що сформувалося в період перебування українських земель у складі Австро-Угорської та Російських імперій, Німеччини, Польщі, Румунії;

1919 – 1991 рр. – період становлення та розвитку радянського державного права із

запереченням існування права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій;

1991 – 1996 рр. – період формування концепції конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у незалежній Україні;

1996 – 2004 рр. – закріплення в Конституції України права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій; розвиток системи національних засобів правового захисту, після використання яких кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до вищезазначених установ та організацій;

2004 р. – сьогоднішня – реформування системи національних засобів правового захисту, після використання яких кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

Список використаних джерел:

1. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: теорія і практика реалізації : дис... докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / М.В. Савчин. – Київ, 2013. – 580 с.
2. Мішина Н. Європеїзація конституційного права України: проблеми і перспективи / Н. Мішина // Публічне право. – 2011. – № 3. – С. 12–19.
3. Deshko L. Domestic remedies that have to be exhausted in Ukraine when everyone applying to international judicial institutions or to the relevant bodies of international organizations / L. Deshko // Вестник Пермского университета. – 2014. – № 1. – С. 332–336.
4. Дешко Л.М. Захист прав і свобод людини і громадянина / [Р.Ф. Гринюк, В.Д. Волков, І.С. Щербетун та ін.] ; за заг. ред. Р.Ф. Гринюка // Конституційне право України : навч. посібник. – Донецьк : ДонНУ, 2014. – 282 с.
5. Носенко О.В. Інститути конституційного права України: проблеми теорії та практики : дис ... канд. юрид. наук / О.В. Носенко. – 206 с.
6. Літопис Руський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/litop/lit01.htm#page9>.
7. Велика Хартія Вольностей (1215 р.). // Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн :

навчальний посібник для вищих навч. закладів і фак. : у 2-х т. / за ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін-Юре, 1998. – Т. 1. – С. 368–371.

8. Мороз С.П. Ідея прав людини у політико-правовій думці України (IX-початок XX століття) : дис...канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С.П. Мороз. – Харків, 2001. – 220 с.

9. Котляр М. Іларіон Київський / М. Котляр // Віче. – 1995. – № 1. – С. 137–142.

10. Галактионов А.А. Русская философия IX – XIX вв. / А.А. Галактионов, П.Ф. Никандров. – Л., 1989. – 744 с.

11. Слово про закон і благодать // Історія філософії України: Хрестоматія : навчальний посібник / упоряд. М. Тарасенко, М. Русин, А. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1993. – 569 с.

12. Золотухина Н.М. «Слово о законе и благодати» – первый русский политический трактат киевского писателя XI в. Илариона / Н.М. Золотухина // Древняя Русь: Проблемы права и правовой идеологии : сб. науч. тр. – М.: ВЮЗИ, 1984. – 116 с.

13. Цветкова Ю.В. Єфремівська Кормча – джерело права Київської Русі (кінець XI – початок XII ст.) : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Ю.В. Цветкова. – Київ, 2003. – 20 с.

14. Статут Великого Княжества Литовского 1529 г. / под ред. К.И. Яблонского. – Минск, 1960. – 1960 с.

15. Юргинис Ю. Литовский статут – памятник истории права и культуры Великого княжества Литовского / Ю. Юргинис // Первый Литовский статут 1529 г. : материалы респ. научн. конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – 416 с.

16. Самович Ю.В. Право человека на международную судебную защиту : дис... докт. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Международное право; Европейское право» / Ю.В. Самович. – Кемерово, 2007. – 439 с.

17. Пушкіна О. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення / О. Пушкіна. – Київ: Логос, 2006. – 416 с.

18. Конституція Пилипа Орлика 1710 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.

19. Конституція незалежної України : навчальний посібник / кол. авт. ; за ред. В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, Спілка юристів України, 2000. – 428 с.

20. «Вкрадені принципи» – Конституція Пилипа Орлика та основи американської демократії // Самостійна Україна. – 1995. – 19-25 вересня.

21. Права, за якими судиться малоросійський народ. – К., 1997. – С. XV-XVI і ін.

22. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Д.М. Белов. – Ужгород, 2012. – 523 с.

Статья посвящена анализу становления и развития конституционного права обращаться за защитой своих прав и свобод в соответствующие международные судебные учреждения или в органы международных организаций в контексте генезиса национальной системы конституционного права. Автор акцентирует внимание на тезисе, согласно которому становление и развитие этого конституционного права нельзя отождествлять с генезисом системы или форм и источников конституционного права, которые только придают его генезису определенную упорядоченность и завершенность. Выявлены основные периоды становления и развития указанного конституционного права.

Ключевые слова: конституционное право обращаться за защитой своих прав и свобод в соответствующие международные судебные учреждения или в органы международных организаций, институт международно-правовой защиты прав человека, институт конституционно-правового статуса человека и гражданина.

Article is devoted to the analyzes the formation and development of the constitutional right to apply to the relevant international judicial institutions or to the relevant bodies of international organizations in the context of the genesis of the national system of constitutional law. The author focuses on the point of view that the formation and development of this constitutional right can not be equated to the genesis of the system or the forms and sources of constitutional law, which only give to this constitutional right a certain order and completeness. The basic periods of formation and development of this constitutional right are revealed.

Key words: constitutional right to apply to the relevant international judicial institutions or to the relevant bodies of international organizations, institute of international legal protection of Human Rights, institute of constitutional and legal status of person.

